

УДК 069.1:821.161.2Шевченко)

Ю. О. Слюсар

Виставковий проект «От де, люде, наша слава!..» — форма розкриття теми козацької спадщини як основи державотворення у творчості Великого Кобзаря

У статті розповідається, про здійснений у 200-й рік з дня народження Т. Шевченка виставковий проект. У ньому було розкрито ставлення геніального поета, художника, філософа до спадщини українського козацтва. Думки Великого Кобзаря, виражені у віршах, прозі і художніх роботах, про роль козацтва у боротьбі українців за свободу, творенні і відстоюванні державності, його трепетне ставлення до пам'яток старовини та протест проти руйнування культурних традицій, звернені до сучасників та потомків, важливі для громадян нинішньої України, які захищають суверенітет та цілісність батьківщини, її самобутню культуру, право самим вирішувати свою долю.

Ключові слова: виставковий проект, ювілей, Т. Шевченко, Великий Кобзар, Україна, козацтво, народ, боротьба, свобода, державність, спадщина, цивілізаційний прорив.

Де поділось козацество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділися?...

*Т. Шевченко «Тарасова ніч»
(С.-Петербург, 6 листопада 1838 року)*

Заздалегідь спланована та визначена державними актами програма звернення українського соціуму до творчої спадщини Великого Кобзаря, з метою її глибокого осмислення у рік 200-й з дня народження Т. Г. Шевченка та наближення до реалій сучасності, була суттєво скорегована бурхливими подіями наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. Полум'я Майдану, анексія Криму, збройне протистояння на Сході Україні призвели до розповсюдження у суспільстві, зокрема, зусиллями засобів масової інформації, образу Шевченка-бунтаря, борця, автора заклику: «Борітеся — поборете!», що став не просто гаслом, а меседжем для патріотів новітніх часів, послаблення уваги наших співгромадян до талановитих художніх та ґрунтовних наукових розробок, у яких розкривається, «... історіософія Шевченка, його національна ідея, релігійні погляди...» [1, с. 1, 6; 2, с. 12–13; 3, с. 1; 4, с. 1, 5, с. 1–2; 6, с. 7].

Відтак, Тарас-борець, не митець і філософ, оволодів значною, передусім пасіонарною, частиною суспільства протягом ювілейного року.

Тому і реалізація програми святкування 200-річчя Великого Кобзаря, що була розробле-

на і вже запроваджувалася у життя в Одеському історико-краєзнавчому музеї, зазнала певних змін. Адже треба було, відгукуючись на виклик часу, запит суспільства, наголосити на темі боротьби, як головній формі подолання внутрішніх та зовнішніх загроз, та разом з тим, зберігаючи науковий підхід та об'єктивне бачення минушини, чітко дати зрозуміти широким колам громадськості, за що саме кликав боротися Шевченко, які ідеали відстоював, звідки черпав насагу для виборювання долі.

Відповідно змінилася і концепція виставки «От де, люде, наша, слава!..» (українське козацтво у творчості Т. Шевченка) — згідно з планом роботи, останнього заходу ювілейного року, відкриття якої, природно, мало відбутися 14 жовтня — у свято Покрова Пр. Богородиці, у День українського козацтва [7, арк. 16–17].

Для відвідувача музею, передусім представника інтелектуальних сил краю, музейного активу, який побачив сталість традицій звернення до спадщини Великого Кобзаря як основи цивілізаційного процесу, зокрема у Причорноморському регіоні, у матеріалах виставки «Шевченкіана» з

державних та приватних зібрань Одещини», відчув вплив життєвого і творчого подвигу Тараса Григоровича на сучасне життя багатонаціонального населення Півдня України на етнографічному святі «Не/відомий Шевченко: оголена сповідь митця», затвердився у цих враженнях під час проведення масово-просвітницьких заходів на честь Великого Кобзаря у стінах музею «Степова Україна» (відділу ОІКМ), зустріч з реліквіями козацької доби, які складають наш історико-культурний спадок з часів Одеського товариства історії та старожитностей, у співвідношенні з творами Шевченка, присвяченими козацькій тематиці, мала стати завершуючим акордом гартування громадських почуттів, національної свідомості, поєднання минувшини з сучасністю. Та затвердження культу Шевченка — гайдамаки в екстремальних умовах сучасності, різке падіння зацікавленості суспільства у відродженні козацтва, з одночасними міфологізацією окремих сторін його способу життя і популяризацією деяких атрибутів (непідвладність, зовнішній вигляд, форма звернення тощо) потребували більш глибокого проникнення у тему. Це, у свою чергу, призвело до усвідомлення ініціаторами виставкового проекту, що з 1830-х рр. і до останніх днів життя Шевченко був палким і послідовним шанувальником українського козацтва. Висвітлення його героїчного шляху стало одним з головних напрямків творчості, що простежується у більшості віршів, малюнках Великого Кобзаря, віддзеркалюється у його прозі та листуванні. Тарас Григорович, у розробці теми козаччини, виступав не тільки як митець, якого надихали старожитності — реліквії козацької доби, чи дослідник, який відсторонено вивчав матеріальні та писемні джерела, з розвитку вражаючого військового мистецтва, самобутньої самоорганізації та прийомів господарювання, що стали вже історією, але й як мислитель, який вболівав за унікальний досвід консолідації народу у боротьбі за духовні цінності, світогляд, економічну модель і державність, відчував небезпеку його остаточної втрати. Дійсно, козацтво, українське не тільки за складом, але за самосвідомістю, за духом, було виведене можновладцями Російської імперії з вітчизни у передгір'я Кавказу, лише за 22 роки до народження Тараса, а у безпосередній близькості до України до 1828 р. виборювала право на існування козацької цивілізації Січ Задунайська. Були ще живі свідки і учасники героїчних звершень, а народ ще залишався носієм традицій православної культури воїнів-трудолюбів. Вірний син свого народу, Шевченко не міг сприймати Козаччину, лише як славу минувшину. Тому і виставку не можна було будувати виключно на використанні

«запорожських древностей», у якості ілюстрацій до віршів Великого Кобзаря, поряд з його художніми роботами.

Невелика експозиційна площа обумовила раціонально-витончене розміщення музейного обладнання, передусім, експонатів у відкритому показі. Портрети гетьманів і представників козацької старшини, що чередувалися на стінах з планами та гравюрами, зображеннями баталій XVII—XVIII ст., у яких покрило себе славою козацтво, вітрини, поставлені ніби вози, що утворюють табор, старовинна гармата на подіумі між двох вітрин, ніби в амбразурі між возами, з перехрещеними над нею козацьким списом і муляжем бойового прапору 1650-х рр., створювали піднесений настрій і вводили відвідувача у світ героїв України, які оживають у творчості Великого Кобзаря [8]. Св. Миколай з ікони XVIII ст., створеної коштом козаків Пашковського куреню, прапору, ніби благословляв виборювачів долі, українців багатьох поколінь — геніїв, героїв і звичайних людей, поєднаних у просторі виставкового проекту, через реліквії, мистецтвом музейництва [9].

Кожна вітрина вміщувала окремий експозиційний комплекс, утворений з реліквій козацької доби, наукових праць, інших друкованих видань, які читав або мав про них уяву Тарас Григорович, репродукцій його малюнків і аркушів з віршами, рядки яких, завдяки сучасним технологіям, ніби тільки-но написав Великий Кобзар. Ці експонати були згруповані навколо мапи Північного Причорномор'я, прилеглих територій Речі Посполитої, Московського царства (згодом Російської імперії), васальних від Оттоманської Порти Дунайських князівств — простору, де протягом декількох сторіч виборювалась українська «доля-воля». Саме цим словосполученням характеризував Шевченко добу козаччини, духовний і фізичний стан запорожців, до якого тяжіла й більшість населення України [10, с. 43]. Найбільш відомі поезії Тараса Григоровича повністю присвячені героїзму і трагедії українського козацтва — «Тарасова ніч» (1838), «Іван Підкова» (1839), «Гайдамаки» (1841), «Гамалія» (1842), «Невольник» (1845/1858), «Чернець» (1847) та інші [10, с. 42–45, 57–58, 60–110, 149–152, 197–210, 302–304]. В них оживають улюблені народні герої, реальні особистості та узагальнюючі образи: запорожці, їх ватажки-отамани — захисники знедолених, визволителі бранців, безстрашні воїни, суворі та шляхетні. Оспівуючи переможну озброєну народну самоорганізацію, митець робить наголос на величчї гетьманської держави як вишого прояву ко-

зацької демократії, що відкривав для України історичну перспективу. У мистецько-поетичній формі він чітко, як науковець, визначає два рівня державотворення в Україні героїчної доби, розглядає їх у єдності історичного процесу: «Од козацтва, од гетьманства...» [10, с. 61]. Таку назву мав і експозиційний комплекс виставки, розміщений у першій вітрині. Головними експонатами його стали графічні портрети козацьких можновладців та репродукції малюнків Великого Кобзаря. Він славить «праведних гетьманів» за звитяжну волелюбність і досягнення фактичної незалежності, гірко докоряючи їм за втрачену можливість суверенітету, за надмірну довірливість до іноземних доброходів — «Чигирине, Чигирине...» (1840), «Великий льох» (1848), «І мертвим, і живим...» (1845), «Іржавець» (1847), «Заступила Чорна Хмара» (1848) [10, с. 165, 166, 217–222, 240, 245, 297–299, 380–382].

Ці дві сторони української козацької державності символізували гравюри з зображенням генерального писаря В. Кочубея та гетьмана К. Розумовського [11]. Але центральною фігурою, уособленням переваг і вад гетьманства є, безумовно, Богдан Хмельницький — «великий» помислами і діяннями, «п'яний» від можновладного затьмарення. Велич і трагедію Гетьманської держави символізували художні роботи Шевченка, як і у всій експозиції, покладені на козацько-державний малиновий фон — «Дари у Чигирині» (1844) та «Смерть Богдана Хмельницького» (1836–1837).

Внаслідок згасання, спалахів, остаточного збиття полум'яності гетьманської держави змінився стан українського суспільства, доля народу, поступове поневолення якого прискорилося з ліквідацією останнього осередку державності — Запорозької Січі. Народ, у якого разом з традиціями самоврядування, правами особистості, майном відбирали гідність, самоповагу, відповів кривавими бунтами, безжальними до реальних та удаваних гнобителів. Відрив «волі» від «долі», як загроза деградації суспільства, творчо простежений Шевченком у «Гайдамаках» (1841), «Холодному Ярі» (1845), дослідницьких замальовках Мотрониного монастиря та інших сакральних місць, пов'язаних з Гайдамаччиною, рядках листування. Саме занепадом Гетьманщини, втраченою державністю і внаслідок цього спотворення способу життя пояснював Тарас Григорович безвихідну лють повстань XVIII ст. Маючи вищу освіту, добре знаючись на старожитностях, він реалістично показував Гайдамаччину, але відзеркалював у своїй творчості народне ставлення до оборонців українства і православ'я. Саме

тут криються витoki його мистецького, дослідницького і соціального конфлікту з А. Скальковським — видатним офіційним істориком Козаччини [12; 10, с. 243, 519].

Ця підтема була розкрита у комплексі другої вітрини — «Сини мої, гайдамаки...», де поряд з згадуваними поезіями, малюнками, працями славетного «Геродота Новоросийского края», копією народного портрета гайдамацького отамана Івана Гонти було розміщено графічний портрет короля Речі Посполитої Станіслава-Августа Понятовського, аркуш зі строками Шевченка про його «жваву» діяльність та руйнівну реакцію на неї магнатів, панів та підпанків. Пророцтвом лунають і у наш час слова Кобзаря: «Панки сказилися... кричать!..» [13, 10 с. 65].

Соціальна обмеженість і пиха можновладців, зневага до чужої свободи і державності руйнують свободу і державність народу.

Відчайдушним героїко-прагматичним зусиллям українського козацтва зберегти свої традиції і хоча б ознаки самоврядування було присвячено третій комплекс — вітрину виставки — «Наш завзятий Головатий». Відвідувачеві музею — шанувальнику козацької доби було надано можливість побачити малюнки XVIII ст. Х.-Г. Гейслера — найбільш достовірні зображення запорожців, які стали чорноморцями, дослідження 1820-х рр. генерал-майора Дебу — джерела, відомі Тарасу Григоровичу, який добре знав не тільки історію Чорноморського козацького війська, але й життя сучасних йому чорноморців, про що свідчить лист до їх ватажка — отамана Я. Кухаренка [14; 15, с. 79]. Шевченко позитивно оцінював зусилля керівництва «Війська вірних козаків Чорноморських», на чолі з А. Головатим, відстояти козацькі привілеї і військову організацію. Він ставив їх поряд з нескореними задунайцями, як синів однієї матері — Нової Січі [16, с. 18–19].

Трагедію розколу запорожців, у намаганні за усіляку ціну зберегти свої звичаї, Великий Кобзар показує на широкому історичному тлі героїчних звершень у Причорномор'ї в останню чверть XVIII ст.

Його увагу привертають величні постаті Г. Потьомкіна та О. Суворова, портрети яких створені у 1844 р. Взагалі Шевченко, послідовний борець проти російської імперської деспотії, не забував у своїй творчості також злодіянь османців та ординців, знущань з козацьких привілеїв та українських народних звичаїв, які чинили представники польсько-литовського панівного стану та їх челядь. Він гірко нарікав на те, що «...поробили колись шведи Україні слави, утікали з Мазепою в Бендери з Полтави», що «степи мої запродали

жидові, німоті». Водночас у творчості геніального митця присутні звернення: «Ляше, друже, брате», визначення «великий немецкий поэт (Г. Гейне — еврей за походженням. — Ю. С.) и наш великий Лермонтов» [10, с. 297, 164, 301; 17, с. 20].

Оспівуючи запорозькі вольності і гетьманську державність, як унікальний внесок свого народу у розвиток європейської і світової цивілізації, Великий Кобзар виступає як україноцентрист, для нього немає вічних ворогів, прояви добра і зла він бачить у вчинках окремих осіб і діячів, у конкретних подіях історії, у становленні української самобутності та її відстоюванні.

Саме у такому ракурсі Тарас Григорович розглядав проблему захисту культурної спадщини народу України. Пензлем і олівцем він фіксував окремі пам'ятки героїчної доби та її відлуння в історичній пам'яті українців — військові і державні реліквії, поховання, храми і світські будівлі, меморіальні будинки, столітні дерева тощо, гостро ставив питання про їх занедбаність і руйнування у віршах «Тарасова ніч» (1838), «Думи мої, думи мої» (1839), «До Основ'яненка» (1839), «Розрита могила» (1843), «Стоїть в селі Суботові...» (1845). Він гнівно нарікав російським імператорським дослідникам за відсторонене, схоластичне ставлення до старожитностей, невизнання їх надбанням народу України і, як наслідок, прояви хижацького їх вилучення, але зберігав повагу до наукової діяльності як шляху до розуміння минувшини [10, с. 164–165, 513]. Концептуальним можна вважати мистецькі твори Шевченка «Чумаки серед могил» (1846) та «Краєвид з кам'яними бабами» (1845), рядки про простір «де родилася, зростала козацька воля» [10, с. 47]. Це свідчення, що Шевченко виступав за збереження пам'яток козацької доби як невід'ємної частки всієї культурної спадщини народу України, вважав за необхідне зберігати природно-історичні краєвиди, або антропогенний ландшафт країни, як середовище народження і становлення українського етносу, гартування козацтва — провідного, консолідуючого стану суспільства, з притаманною йому системою озброєного господарювання, заснованими на ній і освяченими батьківською вірою родинними відносинами і самоорганізацією. Історично місією козацтва стало здійснення цивілізаційного прориву — побудовою підтриманої всіма верствами населення України і визнаної у світі держави — Війська Запорозького.

Захист цих культурних цінностей, вірність цим традиціям, за глибоким переконанням Великого Кобзаря, має відновити єдність народу і тоді «оживе добра слава, слава України» [10,

с. 243–245]. Ці слова і стали назвою четвертого комплексу-вітрини, осяяного світлом запорозької ікони «Трійця» [18].

Таке завершення виставки, на думку її ініціаторів і виконавців, давало розуміння відвідувачам музею — представникам різних поколінь наших співгромадян значення історико-культурної спадщини, зокрема, козацької традиції, для розвитку українського суспільства, розбудови і зміцнення державності у боротьбі за суверенітет і соборність країни на початку XXI століття. Могутньою підтримкою такої позиції є творчий геній Великого Кобзаря і народна любов до нього.

Відомо, що здійснення виставкового проекту передбачає не тільки побудову тимчасової експозиції, але і урочисте її відкриття, за участю представників музейного активу, інтелектуальних сил історичного ареалу, який охоплює науково-просвітницька діяльність музейної установи, засобів масової інформації та широких кіл громадськості, також проведення на базі виставки інформаційно-просвітницьких та навчально-методичних заходів, залучення на виставку як окремих відвідувачів, так і їх організованих груп.

Відкриття виставки, як і планувалося, відбулося 14 жовтня 2014 р. — на честь Покрова Пр. Богородиці, у День українського козацтва, Української повстанської армії, який указом Президента України було проголошено Днем захисника України. Це символізувало невмирущість козацького духу і було свідомством тяжіння до ідеалів козацтва поколінь українських патріотів, особливо у доленосні для Вітчизни часи. Всі присутні на святковій події дякували співробітникам музею за надану можливість почути перегук сторіч, черпати з творчості Великого Кобзаря насагу задля виборювання долі-волі народу України.

Урочистості привернули увагу значної кількості представників засобів масової інформації, які, однак, розглядали створення виставки лише як данину поваги Тарасу Григоровичу, а її експонати як певну екзотику на тлі сучасного життя. Занадто серйозне заглиблення у добу козацтва, на основі творчості Шевченка, ввічливо не сприймалося. Це було свідомством небезпеки незавершення процесу відродження козацтва як озброєної народної сили, частини Збройних сил країни, відновлення традиційних для України, вистражданих її народом принципів господарювання і державних інституцій, як це сталося на початку і наприкінці XX ст. [19, с. 19].

Незабаром відбувся і урок мужності «Ми, браття, козацького роду», який було проведено

на основі експозиції «Україна за доби революцій та війн. 1917–1921» та за матеріалами виставки «От де, люде, наша слава!..» для учнів Одеського НВК «Гімназія № 2» [20, с. 99, 104, 112–113, 122, 126, 131, 138–154, 182, 237; 21, с. 82–83; 22, с. 18; 23, с. 375–376]. Зацікавленість молодих громадян України історією козацтва, повага і інтерес до його спадщини, захоплення творчістю Великого Кобзаря, уважне ставлення до розробки ним козацької тематики, розуміння ними закономірності спроб відродити військово-організацію козацтва, її економічну основу, органи влади у 1917–1918 рр., 1941–1943 рр., з 1991 р. по сьогоднішній день, вселяють надію на

те, що козацький спосіб життя, військове мистецтво, форми державності не сприйматимуться сильними світу цього як героїчний анахронізм, а нарешті будуть задіяні у будівництві майбутнього народу України.

Малим, але гідним внеском у цю нележку, але шляхетну справу прошу розглядати здійснення виставкового проекту «От де, люде, наша слава!..» (українське козацтво у творчості Т. Шевченка).

Вважаю своїм почесним і приємним обов'язком подякувати всім, хто допоміг мені у реалізації виставкового проекту і підготовці статті — однопумцям, опонентам, просто сумлінним працівникам.

Джерела та література

1. Могільницька Г. Пророк правди і любові до Світу. Шевченко: міфи советської доби та їх спростування // Чорноморські новини. — 2014. — 6–8 березня.
2. Маленко Л. Етнокраєвиди в поезії Шевченка // Слово Просвіти. — 2014. — 13–19 лютого.
3. Війну з Росією виграє Шевченко // Слово Просвіти. — 2014. — 6–12 березня.
4. Тимошенко Л. Новий Шевченко // Слово Просвіти. — 2014. — 6–12 лютого.
5. Окупація. Просвітяни відзначають 200-річчя Шевченка // Слово Просвіти. — 2014. — 13–19 березня.
6. Оніщенко Н. Як золоте вогню. Інтерв'ю з кандидатом філ. наук О. Моціякою // Слово Просвіти. — 2014. — 6–12 березня.
7. Поточний архів Одеського історико-краєзнавчого музею. — План роботи Одеського історико-краєзнавчого музею на 2014 р. — Одеса, 2013. — Арк.16–17.
8. ОІКМ. — Інв. № № И-80,81, 84, 91; Г-178, 179; К-850, 851.
9. ОІКМ. — Інв. № 146.
10. Шевченко Т. Кобзар. — Київ: Дніпро, 1989. — С. 540.
11. ОІКМ. — Інв. № Г-26, 3114.
12. Скальковский А. А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. — Одесса, 1845. — 234 с.
13. ОІКМ. — Інв. № Г-3228.
14. ОІКМ. — Інв. № НВК-825. Замечания генерал-майора Дебу о состоянии Черномории и Черноморских казаков // Отечественные записки. — СПб., 1861. — Октябрь. — С. 195–224, 315–342.
15. Шевченко Т. Письмо к Я. Кухаренко от 1 апреля 1854 г. // Основа. — СПб., 1861. — № 10. — С. 79.
16. Шевченко Т. Невольник // Основа. — СПб., 1861. — № 4–6 — С. 18–19.
17. Дневник Т. Г. Шевченка. Пятый отрывок // Основа. — СПб., 1861. — № 7–9. — С. 20.
18. ОІКМ. — Інв. № И-418.
19. Поточний архів Одеського історико-краєзнавчого музею. — Звіт про роботу Одеського історико-краєзнавчого музею у 2014 році. — Одеса, 2015. — Арк. 29.
20. Скоропадський П. Спогади. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 99, 104, 112–113, 122, 126, 131, 138–154, 182, 237.
21. Гетьман всієї України Павло Скоропадський. Грамота до всього українського народу // Конституційні акти України. 1917–1920. — Київ, 1992. — С. 82–83.
22. Про відродження культурних та господарських традицій Українського козацтва: Указ Президента України // Військо України. — 1995. — № 1/2. — С. 18.
23. Історія державності України. Експериментальний підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. М. Ярмиша. — Харків, 2004. — С. 375–376.

Exhibition project «That's where, men, our glory!..» — as form of analysis of the Cossack heritage, which gave basis for state building. Based on the poems and writings of the Great Kobzar

Y. Slusar

This article describes an exhibition project, carried out in the year of the 200 anniversary of Taras Shevchenko. This project demonstrated the attitude of a brilliant poet, artist and philosopher to the heritage of Ukrainian Cossacks. The ideas of the Great Kobzar are expressed in his poetry, prose and art works, about the role of Cossacks in struggle for freedom of the Ukrainians, about state building and protection of its sovereignty. His respect for traditions and protest against their degradation is addressed to contemporaries and descendants, which is an important issue for citizens of modern Ukraine, who are protecting the integrity and the sovereignty of the country, their cultural identity and the right to choose their destiny.

Keywords: exhibition project, anniversary, Shevchenko, Great Kobzar, Ukraine, Cossacks, people, struggle, freedom, statehood, heritage, civilizational breakthrough.